

їх політично чи конфесійно незаангажованих оцінок та суджень.

В той же час вітчизняними науковцями залишаються недостатньо дослідженими проблеми політизації конфесій, зокрема ситуативної; явища сучасного прозелітизму, що реально впливає на ускладнення міжконфесійні відносин, але поки що залишається поза увагою науковців, зокрема, з причини відсутності науково надійних методик вивчення прозелітизму; вироблення науковцями рекомендацій владним структурам щодо забезпечення рівного ставлення держави, місцевих органів влади до всіх конфесій в Українській державі, як того вимагає Конституція України тощо.

2. СВОБОДА БУТТЯ РЕЛІГІЇ В ЇЇ НАУКОВОМУ ПІЗНАННІ

Українське академічне релігієзнавство постає сьогодні як одна з важливих галузей вітчизняної науки. За 15 років свого непростого буття воно сформувалось як багатопланова, поліпроблемна сфера гуманітарного знання. Практично з перших місяців самостійного існування українського релігієзнавства значна увага приділялась ним проблемам свободи совісті, віросповідання, свободи церкви, відносин держави і релігійних організацій, питанням толерантності, міжконфесійних відносин.

Проблеми свободи совісті, свободи буття релігії – багатоаспектні. Вони є об'єктом вивчення різних наук гуманітарного циклу: права, історії, політології, філософії, соціології, етики, релігієзнавства. Кожна з них досліджує їх аспекти по-своєму, осмислює своєрідні складові структури феномена свободи совісті, свободи релігії. Зауважимо, що при цьому не завжди, на жаль, береться до уваги той факт, що останні стосуються надто делікатної і специфічної сфери – сфери внутрішнього духовного буття людей.

Разом з тим відзначимо, що такого роду дослідження в науковому і практичному сенсі взаємопов'язані й дозволяють осмислити, розкрити зміст свободи совісті (свободи віросповідання), зокрема специфіку її вияву на індивідуальному рівні як невідчужуваного права особистості, певною мірою її атрибутивної ознаки. До речі, на останньому наголошував ще І. Кант, який вважав, що головним набутком людини, який вирізняє її з-поміж решти світу, є свобода вибору, в основі якого лежать закони розуму. Він інтерпретував це, як *«властивість людини бути своїм власним господарем (sui juris)»* (Див.: Кант І. Сочинення. В 6-ти т.- Т. 4 (ч.2).- М., 1965.- С. 135, 147).

Зауважимо, що в науковому пізнанні існують різні підходи щодо визначення понять «свобода совісті», «свобода релігії». Превалює, як показує аналіз наукової літератури, правова парадигма витлумачення цих понять, яка склалася історично й відображає юридично оформлені можливості вільного вибору світогляду, в т. ч. й релігійного, а головне – індивідуального чи колективного (разом з іншими), публічного сповідання релігії чи переконань, їх зміни, розповсюдження⁸⁴. Такий підхід є не лише компонентом теорії права. Він зафіксований і в конституційних нормах, законодавчих актах, міжнародних документах.

Маємо взяти до уваги, що правовий аспект свободи совісті, свободи релігії характеризує лише законодавчо оформлену сукупність юридичних норм, які регулюють суспільні відносини в процесі практичної реалізації особистістю свого права на свободу совісті, віросповідання. Тобто право визначає межі можливості й гарантії зовнішнього, реалізаційного вияву, зокрема релігійної совісті, релігійних переконань. Право, таким чином, «стосується лише зовнішніх, причому практичних, відносин між людьми», які виникають у процесі їхньої самореалізації в координатах віросповідного вибору (Див.:Кант І. Сочинения. В 6-ти т.- Т.4 (ч.2).- С. 139).

У цьому зв'язку необхідно відзначити, що свобода віросповідання, постаючи однією з важливих складових структури свободи совісті, «стосується того, що є благом людського духу, в першу чергу всього того, що має відношення до вільного функціонування релігії»⁸⁵, як у просторі життя індивіда, так і соціуму. Таким чином, саме в параметрах релігійної самореалізації особистості (чи релігійних спільнот) свобода релігії набуває свого актуального правового виміру. Процес релігійного самовизначення особистості не є об'єктом права. В будь-якому випадку (і на це ми вважаємо за необхідне звернути особливу увагу) вибір світогляду, в т.ч. й релігійного, або його зміна є частиною

---

⁸⁴ Див.: Ключков В.В. Религия, государство, право.- М., 1978; Рудинский Ф.М. Институт свободы совести.- М., 1971; Лювиноков А.С. Свобода совести (анализ, практика, выводы) //Государство и право.- 1995. - №1-С.24-36; Савельев В.Н. Свобода совести: история и теория.- М., 1991; Стецкевич М.С. Свобода совести.- СПб, 2006; Ярмол Л.В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні.- Л., 2006; Das Recht der Religionsgemeinschaften in Europa// KND – ID - 1996-№50; Бурьянов С.А. Правовые основания, сущностное содержание и гарантии свободы совести// Государство и право.– 2001.– № 2.

⁸⁵ Див.: Декларация про релігійну свободу. Документ Другого Ватиканського Собору // Свобода совісті та віросповідання у контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів. - К., 2006. - С.135.

сфери «абсолютної внутрішньої свободи» особистості. Будь-які законодавчі норми у цій сфері не діють, вони несумісні з природою внутрішньої свободи.

Наголошую на даному постулаті з урахуванням декількох міркувань:

по-перше, правова інтерпретація свободи релігії (як свободи совісті) охоплює лише зовнішній аспект її вияву й осмислення;

по-друге, на наше переконання, об'єктом уваги релігієзнавства має бути цілісна категорія «свобода релігії» («свобода релігійної совісті») із врахуванням особливостей її внутрішнього і зовнішнього вияву;

по-третє, категорія «свобода релігії» має основними компонентами своєї структури поняття «свобода віросповідання» (що відноситься до індивідуального вияву релігійної совісті) і «свобода церкви» (як зовнішній аспект), що постає як реалізаційний, публічний, колективний вияв свободи релігійної совісті віруючих через діяльність релігійних організацій. Іншими словами, це поняття («свобода церкви») відображає соціально-правові можливості вільної віросповідної діяльності церкви, релігійних об'єднань, громад, та інших релігійних організацій в державі.

Свобода релігії в означеному контексті постає як вільний, без будь-якого примусу вибір людиною конкретних віросповідних координат та практична реалізація нею (разом з іншими) смислу свого життя в системі цих координат, а також вільна діяльність релігійних організацій. Відзначимо у цьому зв'язку, що, часто-густо, пошуки людиною смислу життя постають як «шукання Бога» (Див.: Толстой Л.Н. Полн.собр. соч. В 30-ти т.- Т. 23.- М., 1928-1958.- С.44).

Маємо також брати до уваги, що в релігієзнавчому дискурсі категорії «свобода совісті» й «свобода релігії» не є тотожними, вони співвідносяться як загальне й частина. Свобода совісті охоплює широке поле свого вияву в контексті духовного буття людини. Це – передовсім свобода самовизначення та самореалізації в системі конкретних культурних світоглядних (в т.ч. й релігійних та арелігійних) координат. Це – свобода вибору, дотримання будь-яких світоглядних, етичних, віросповідних доктрин, політичних, філософських вчень або зміни їх. Це, врешті-решт, і свобода думки особистості у світоглядній площині її вибору.

В структуру категорії «свобода совісті», як важливий компонент, входить лише поняття «свобода віросповідання». Не є елементом цієї структури поняття «свобода церкви», хоча воно тісно пов'язане зі свободою совісті. І коли ми в науковому (релігієзнавчому, правовому,

соціологічному, політологічному) пізнанні розглядаємо проблеми свободи буття релігії, то беремо до уваги весь комплекс питань, які вона охоплює в площині особистісного й спільнотного її вияву.

Релігієзнавча експлікація проблеми свободи буття релігії покликана розширити рамки поглибленого осмислення цього процесу насамперед в аспекті особистих пошуків людиною свого шляху до Бога, смислу свого життя, в контексті власного вільного вибору і його сакрального виміру, самореалізація, самоутвердження в площині своїх релігійних переконань як на індивідуально-приватному рівні, так і в конфесійній спільноті.

Сьогодні, як і п'ятнадцять років тому, необхідність наукової рефлексії проблеми свободи релігії є, як кажуть, на часі. Вона залишається суспільно затребуваною і є актуалізованою нині в площині тих процесів, які відбуваються в Українській державі, в цілому в українському соціумі, в релігійній сфері, яка постає як континуум релігійного розмаїття з усіма позитивними й негативними наслідками тих процесів, які його супроводжують.

Проблема свободи буття релігії в її багатоаспектності знаходить свою всебічну експлікацію в науковому доробку українських релігієзнавців, зокрема науковців Відділення релігієзнавства ІФ імені Г.С. Сковороди НАН України. За останні п'ятнадцять років помітно зріс обсяг, рівень, поліаспектність наукового осмислення означеного феномена. Помітним стало і прагнення до об'єктивної і більш широкій, поглибленій експлікації феномена свободи совісті, як і свободи релігії в контексті сучасного рівня гуманітарного знання, переосмислення і певних методологічних підходів щодо його дослідження.

Важливим є те, що подолана певна фрагментарність вивчення, теоретичного осмислення проблем свободи совісті, свободи релігії, свободи церкви. Важливим є й те, що починаючи з 1992 року, наукове опрацювання їх набуло певної системності й комплексності як у площині теоретичного, так і започаткованого у Відділенні практичного релігієзнавства.

Зокрема, ці проблеми розглядалися в контексті планових тем, над якими працювало Відділення: «Методологічні принципи і категоріальний апарат релігієзнавства», «Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози», «Релігійний чинник у контексті етносоціальних і політичних процесів в Україні», «Трансформація релігійної духовності за умов модерну і постмодерну», «Тendenції розвитку релігії та релігійності в українському суспільстві». В концепції планової теми «Стан і прогнози релігійних процесів в Україні», яку в 2005-2007 роках досліджує

Відділення, проблемі «Свобода світоглядного вияву і буття релігійних спільнот» присвячено спеціальний розділ.

Крім того, ця проблематика досліджувалась і при виконанні позапланових тем, зокрема «Свобода релігії в країнах «постсоціалістичного простору», «Міжконфесійні та внутрішньоконфесійні конфлікти: стан, причини, тенденції», «Толерантність: сфера міжконфесійних відносин: релігієзнавчий аналіз», а також у контексті експлікації проблемних питань державно-церковних відносин в Україні, компаративного аналізу вітчизняного законодавства з проблем свободи совісті, свободи релігії і міжнародних правових актів з цих питань.

Важливим є й те, що проблеми свободи совісті, свободи буття релігії в українському соціумі були об'єктом соціологічних досліджень в 1993-1995 рр., проведених під керівництвом професора П.І. Косухи Див.: Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози.- К., 1994).

Значна увага в аспекті означених досліджень приділялась питанням уточнення, розробки змістовної частини категоріально-понятійного апарату, її наукового, передовсім філософського, релігієзнавчого, правового обґрунтування, приведення його в певну систему. Ці питання знайшли своє розв'язання в працях науковців Відділення, зокрема, в монографії автора цієї статті «Свобода совісті: філософсько-антропологічне й релігієзнавче осмислення» та в цілому ряді його публікацій, присвячених темі свободи совісті, свободи релігії⁸⁶, а також у монографії В. Єленського «Релігія після комунізму», в якій, як і в інших публікаціях, він проаналізував проблеми свободи релігії, релігійних прав людини в Україні і світі на зламі ХХ-ХХІ століть⁸⁷. Окремі важливі аспекти дослідження означених проблем знайшли своє відображення в публікаціях професорів Відділення А.Колодного, П.Яроцького, Л.Филипович, О.Сагана, кандидатів філософських наук

---

⁸⁶ Див.: Бабій М. Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення.- К., 1994; Його ж: Свобода релігії: теоретичний і практичний контекст // Релігійна свобода.- К.,2003.-№7.- С. 163-168; Свобода совісті: сутність і структура // Релігійна свобода.-К.,2000.-№4.-С.6-9; Свобода буття релігії в суспільстві: сутність і проблеми // Релігійна свобода.-К.,1998.-№2.-С.14-18.

⁸⁷ Див.: Єленський В. Релігія після комунізму.- К.,2002; Його ж: Релігійна свобода і національна ідентичність: Україна // Релігійна свобода.-К., 2002.-№6; Найдавніше з визнаних прав //Людина і світ.- 1998.- №4.- С.2-8.

В.Климова, О.Горкуші, С.Здіорука, О.Бучми, П.Павленка⁸⁸.

В аспекті цих досліджень дано філософське визначення категорії «свобода совісті», релігієзнавчі дефініції категорії «свобода релігії», понять «свобода віросповідання», «свобода церкви», «свобода в релігії».

В цьому ж плані опрацьовувалися поняття «державна політика у сфері свободи совісті», «відносини держави і релігійних організацій», «релігійна толерантність», «віротерпимість», «світськість держави» тощо.

Відзначимо, що особлива увага українських релігієзнавців, зокрема в контексті практичної реалізації свободи релігії, приділялась і приділяється проблемам державно-конфесійних відносин, їх теоретичному осмисленню. При цьому за основу брався той факт, що діалектика взаємовідносин держави і релігійних організацій в їх історичному і сучасному вимірах (передовсім в Україні) безпосередньо корелюється з можливостями і рівнем здійснення свободи релігії. Зверталася увага й на те, що характер і зміст державно-конфесійних відносин є вельми детермінованим, узагальненим цілим рядом суб'єктивних і об'єктивних чинників.

---

⁸⁸ Див.: Колодний А. Україна в її релігійних виявах- Л.,2005; Його ж: Свобода совісті в міжнародних правових гарантіях //Релігійна панорама. Спецвипуск.- 2006; Яроцький П. Релігійний плюралізм – основа свободи совісті // Релігійна свобода.- К., 2000.- №4.- С. 19-24; Його ж: Реалізуючи право на свободу совісті // Політика і час.- 1991.- №11.- С. 51-57; Филипович Л. Українські візії релігійної свободи і національної ідентичності //Релігійна свобода.- К., 2002.- №6.- С.30-33; Пі ж: Правові проблеми буття релігійних меншин в Україні // Релігійна свобода.- К., 2000. №4.- С. 94-97; Саган О. Держава й церква – основні моделі взаємодії // Релігійна свобода.- К.,1999. - №3.- С. 45-49; Його ж: Сучасні проблеми державно-церковних відносин в Україні: аспекти регулювання чинного законодавства // Релігійна свобода.- К., 2006.- №10.- С. 73-79; Климов В.В. Місце церкви у системі суспільних інституцій сучасної України як результат забезпечення релігійної свободи // Релігійна свобода.-К.,2004.-№8.- С. 36-42; Його ж: Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації: зміст та тенденції сучасних трансформацій // Релігійна свобода.-К., 2003.-№7- С. 174-179; Горкуша О. Особистісна свобода і свобода релігії (проблема самоідентифікації) // Релігійна свобода.–К., 2002.- №6.- С. 73-78; Здіорук С. Проблеми оптимізації релігійної свободи і національної ідентифікації в Україні // Релігійна свобода.–К., 2002.- №6.- С. 26-29; Його ж: Юридичні та політичні механізми врегулювання державно-церковних відносин в Україні // Релігійна свобода.- К., 2006.-№10.- С. 85-89; Бучма О. Проблеми суспільно-правового забезпечення релігійної свободи // Релігійна свобода.-К.,2002.- №6.- С. 109-111; Павленко П. Неохристиянський рух в Україні: погляд через призму свободи релігіївизу та національної самоідентичності // Релігійна свобода.- К.,2004.- №8.- С. 101-106.

Особливий акцент у дослідження означених проблем робився на принципах відокремлення релігійних організацій від держави, забезпечення світськості останньої – як держави світоглядно і релігійно нейтральної, інституційно і функціонально позарелігійної, діяльність структурних підрозділів якої на всіх рівнях позбавлена будь-якої релігійної санкції, впливу і контролю. Принципи світськості держави, її відокремлення від церкви, релігійних організацій розглядаються як гарантія свободи совісті, свободи релігій, за умови їх конституювання і законодавчого закріплення.

Вся сукупність питань, пов'язаних з експлікацією державно-конфесійних відносин в їх сучасному прочитанні і складала проблемне поле досліджень багатьох українських релігієзнавців. Їх результати знайшли своє відображення в роботі цілого ряду міжнародних, Всеукраїнських, регіональних науково-практичних конференцій, в значному масиві наукових публікацій.⁸⁹

Завдячуючи означеному науковому доробку Відділення релігієзнавства, категорії «свобода совісті», «свобода релігії» постають як «вихідні практичного релігієзнавства. Саме в діяльності з утвердження їх в українському соціумі й розпочинається діяння українських релігієзнавців» (Колодний А.М. Українське релігієзнавство – практичний феномен // Релігійна панорама.- 2006. - №6. С.81).

Важливим у даному контексті постає і заснування Відділенням релігієзнавства ІФ НАН України та Українською асоціацією релігієзнавців у 1996 році наукового щорічника «Релігійна свобода», в якому публікуються результати досліджень вітчизняних релігієзнавців з проблем свободи буття релігії, свободи совісті в їх теоретичному і практичному вимірі та пов'язаних з ними питань. Уже вийшло 10 номерів щорічника. На його сторінках чимало публікацій зарубіжних авторів,

---

⁸⁹ Див.: Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Наук.збір. /Ред. кол. В.Бондаренко, А.Колодний та ін.- К., 2001; Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти. /За ред. В.Олуйка та А.Колодного.- Хмельницький, 2003; Моделі державно-церковних відносин /За ред. В.Єленського.- К., 1998; Бабій М. Державно-конфесійні відносини: сутність, проблеми // Науковий вісник Чернівецького університету. Збір. наук. праць.- Чернівці, 2003; Саган О. Сучасні проблеми державно-церковних відносин в Україні: аспекти регулювання чинного законодавства // Релігійна свобода.- К., 2006.- № 10- С.73-79; Филипович Л. Церква-держава-суспільство в умовах утвердження релігійної свободи // Там само.- С. 63-67; Климов В. Особливості української моделі державно-церковних відносин // Релігійна свобода.- К., 2000.- № 4.- С. 81-85.

зокрема із Європейських країн, США, Канади, держав СНД, а також матеріали міжнародних, загальноукраїнських науково-практичних конференцій з проблем свободи релігії, совісті, переконань, толерантності, міжконфесійних відносин. Це сприяє більш поглибленій експлікації проблеми свободи буття релігії в суспільстві, порівняльному аналізу рівня її забезпечення в Україні та інших державах світу.

Важливу роль у цьому аспекті відіграють також бюлетень Української асоціації релігієзнавців «Українське релігієзнавство» та часопис «Релігійна панорама».

Означені проблеми знайшли своє повноцінне відображення і в підручниках, навчальних посібниках з релігієзнавства, авторами яких є українські релігієзнавці.⁹⁰ Цікавим і корисним у теоретичному й практичному сенсі є видання в 2000-2004 роках Львівським видавництвом «Свічадо» трьох томів книги «Релігійна свобода і права людини». Перший її том, присвячений богословським аспектам зазначених проблем, другий – правничим, а третій – місійній діяльності церков і питанням прозелітизму.

У науковому і практичному сенсі надзвичайно важливим є проведення за ініціативою і при безпосередній участі Відділення релігієзнавства різного плану конференцій, круглих столів, присвячених проблемам свободи совісті, свободи релігії, практичним питанням соціально-правового забезпечення їх реалізації. Починаючи з 1994 року, Відділення щорічно спільно з міжнародними організаціями, зокрема Міжнародною академією свободи релігії та переконань (США), Міжнародною комісією зі свободи совісті, Міжнародним центром правових та релігійних студій університету Бригама-Янга (США), Міжнародною Асоціацією релігійної свободи (в Україні створена вітчизняна Асоціація релігійної свободи) та відомими зарубіжними експертами з питань свободи релігії проводить міжнародні наукові конференції з актуальних проблем свободи буття релігії, забезпечення права свободи совісті. За цей період (дванадцять років) проведено 14 таких конференцій. Все це разом взяте розширює наукові горизонти й глибину наукового пізнання феномена свободи релігії.

Одним із практичних напрямів у роботі науковців Відділення релігієзнавства в означеному контексті є організація в областях Днів свободи релігій, релігійної толерантності, популяризація міжнародних

---

⁹⁰ Див.: Академічне релігієзнавство. За наук. ред. А.Колодного.- К., 2000; Релігієзнавство. Навч. посіб. / За ред. С.Бублика.- К., 1999; Колодний А. Основи релігієзнавства.- К., 2005; Яроцький П. Релігієзнавство.- К., 2004.

правових документів, що стосуються прав людини, зокрема й права на свободу думки, совісті, віросповідання і переконань, свободи діяльності релігійних організацій, буття релігійних меншин. Видано декілька збірників таких документів⁹¹.

До сказаного слід додати і про участь науковців Відділення в науково-практичних конференціях за кордоном, в областях, активну співпрацю в дослідженні проблем свободи буття релігії з релігієзнавцями з різних регіонів України в рамках Української асоціації релігієзнавців, з відповідними владними структурами як в центрі, так і на місцях.

Науковці Відділення беруть активну участь в підготовці аналітичних матеріалів з цих проблем для органів державної влади, в роботі Комісії з розробки проекту нового Закону України «Про свободу світогляду, віросповідання та релігійні організації».

Слід відзначити також і значний вклад у наукову розробку окремих проблем свободи совісті, свободи релігії науковців-релігієзнавців Києва: М.Заковича, Є.Дулумана, В.Бондаренка, О.Уткіна, О.Суярка, В.Козленка, М.Лубської, М.Кирюшка, Г.Друзенка, Ю.Решетнікова, С.Головащенко, М.Мариновича (Львів), П.Рабиновича і Л.Ярмол (Львів), багатьох інших.⁹²

---

⁹¹ Див.: Про свободу совісті, релігії і переконань. Збірник документів (за ред.М.Бабія).-К.,1996; Свобода совести, веросповідания и религиозных организаций. Сб. документов (Сост.М.Бабий).-К.,1994; Толерантність: теорія і практика. Збірник статей і документів.-К.,2004; Правові основи свободи совісті, релігії та релігійних організацій. Збір. документів (Упоряд.-М.Бабій)-К.,2002; Свобода совісті та віросповідання у контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів (Уклад.-М.Бабій)-К.,2006.

⁹² Див.: Закович М., Колодний А. Освіта в контексті свободи совісті// Релігійна свобода.- К., 2000.–№4.– С. 97-100; Бондаренко В. Актуальні проблеми законодавчого забезпечення свободи совісті // Релігійна свобода.- К., 2004.– № 8.– С. 69-71; Суярко О. Позитивні чинники відродження сакральної культури України //Релігійна свобода.- К., 2003.– № 7.– С. 230-231;Козленко В. Свобода совісті та віросповідання як головний чинник духовної свободи // Філософська думка.- 1999.– № 1-2.– С.139-160; Лубська М. Реалізація та захист конституційного права на свободу світогляду та віросповідування в Україні // Релігійна свобода.- К., 1999.– №3.- С.88-92; Кирюшко М. Питання подальшого забезпечення релігійної свободи мусульман в Україні // Релігійна свобода.- К., 2004.– № 8.– С. 107-112; Друзенко Г. Релігія і права людини // Синопис.- 2001.– № 2.– С. 144-191; Решетніков Ю. Проблеми релігійної свободи в Україні // Релігійна свобода.- К., 2001.– № 5.– С. 152; Головащенко С. Нова культура релігійного життя як культура миру // Релігійна свобода.- К., 2005.– № 9.– С.56-61; Маринович М. Релігійна свобода в Україні: новітній досвід, задавлені

Говорячи про певний поступ у науковому осмисленні проблем свободи совісті, свободи буття релігії, вважаємо за необхідне відзначити, що рівень означених досліджень, їх глибина, теоретичне обґрунтування наявних проблем, які диктують час, ситуація в суспільстві, демократичні процеси, наявні трансформації та гострі питання в релігійному середовищі, а також виклики, які щоденно воно продукує в контексті глобалізаційних змін, є далеко не адекватними потребам, запитам людей, соціуму й держави. Є серйозні лакуни в організації міждисциплінарних досліджень означених проблем, розширення предметного поля і якості наукової їх експлікації, зокрема внутрішніх аспектів свободи релігійного самовизначення, свободи зміни релігії.

Є також необхідність позбутися абсолютизації політико-правового аспекту свободи совісті, свободи релігії, беручи разом з тим до уваги його важливість у практичному сенсі. Зусилля науковців мають бути зосереджені на розробці механізму реалізації конституційних, законодавчих норм, суворого їх дотримання в діяльності органів влади, зокрема в регіонах. Акцент, наголосимо ще раз, має бути зроблений на проблемах свободи самовизначення і самореалізації особистості в координатах її світоглядного (в т.ч. й релігійного) вибору, а не лише на проблемах свободи діяльності релігійних організацій, як це є сьогодні.

Вартими уваги в контексті наукового опрацювання проблем свободи релігії залишаються питання удосконалення системи державної політики у сфері свободи совісті, відносин держави і релігійних організацій, розв'язання тугих вузлів міжконфесійних відносин, їх толерантизації, гармонізації. Гостро постала і проблема деполітизації релігійного середовища, деклерикалізації окремих сфер державного і суспільного буття.

Зрозуміло, що наукового узагальнення й дослідження потребує і той позитивний досвід, що набутий за роки незалежності Української держави в площині розв'язання наявних проблем, мінімізації їх гостроти.

Отже, питання свободи буття релігії в суспільстві в їх багатоаспектності залишаються одними з актуальних, суспільно-затребуваних і потребують адекватної наукової уваги й праці українських релігієзнавців.